

О. В. Забродіна

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

КЛІЕНТЕЛІСТСЬКІ ТА ПАРАНТЕЛІСТСЬКІ ВІДНОСИНИ ЯК НЕПРАВОВІ ФОРМИ ВЗАЄМИН ПОЛІТИЧНОЇ ТА АПАРАТНОЇ БЮРОКРАТІЇ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

Розкривається суть клієнтелістських та парантелістських відносин, які визначаються як основні неправові форми взаємин політичної та апаратної бюрократії в сучасній Україні.

Ключові слова: політична бюрократія, апаратна бюрократія, групи інтересів, неправові відносини, клієнтелізм, парантелізм.

Раскрывается сущность клиентелистских и парантелистских отношений, которые определяются как основные неправовые формы взаимоотношений политической и аппаратной бюрократии в современной Украине.

Ключевые слова: политическая бюрократия, аппаратная бюрократия, группы интересов, неправовые отношения, клиентелизм, парантелизм.

The essence clientelistic and parantelistic relationship which are defined as the main non-legal forms of relationships of political bureaucracy and bureaucratic apparatus in modern Ukraine.

Keywords: political bureaucracy, bureaucratic apparatus, interest groups, non-legal relations, clientelism, parantelism.

Постановка проблеми у загальному вигляді. У політичній системі сучасної України відносини між корпоративно-груповими інтересами, уособленими політичною бюрократією (урядом), й чиновництвом (апаратною бюрократією) багато в чому залишається ключовим. З одного боку, існують урядові структури, що представляють «авторитет» і «неупередженість» держави, а з іншого – групи інтересів. Взаємодія між ними може бути взаємовигідною, але загальносуспільні інтереси залишаються нереалізованими. В Україні положення бюрократії було й залишається високим, тому тут відзначається помітний (якщо не вирішальний) вплив груп інтересів на бюрократію.

Апаратна бюрократія складається з множини осіб, рівнів і структур, інтереси яких можуть збігатися (чи не збігатися) з інтересами різних груп населення. Ця можливість збільшується, якщо групи інтересів діють еластично й протягом тривалого часу. Бюрократія потребує підтримки з боку груп інтересів, розраховуючи на їх зв'язок з іншими учасниками політичних процесів і інформацію, необхідну для розробки і пропаганди урядових програм. Групи інтересів уважають бюрократію головним каналом впливу на прийняття й реалізацію політичних рішень на свою користь. Динаміка взаємних потреб при одночасному зростанні непогодженості й несумісності різних видів державної влади пояснює феномен солідарності між бюрократією й групами інтересів, що актуалізує неправові форми взаємин політичної та апаратної бюрократії. Для сучасної України у взаєминах уряду та апарату особливо великого значення набувають такі неправові форми відносин, як клієнтелізм і парантелізм.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблему клієнтелізму та парантелізму в контексті взаємин уряду та апарату управління розглядали такі автори, як М. Афанасьєв, Н. Дінелло, А. Карасьова, В. Макаренко, С. Перфільєва, В. Сергєєв, В. Степаненко, В. Токовенко, А. Фісун та ін. У публікаціях ці автори привертали увагу до загальних особливостей неправових відносин, притаманних пострадянським суспільним практикам.

Формулювання цілей статті. Метою статті є розкриття суті клієнтелістських та парантелістських відносин, які визначаються як основні неправові форми взаємин політичної та апаратної бюрократії в сучасній Україні.

Виклад основного матеріалу дослідження. Взаємини між групами інтересів і бюрократією (урядом, апаратом) можуть відбуватися у правовий і неправовий спосіб. Правова взаємодія між групами інтересів і урядом передбачає вільний доступ до політичних процесів, що забезпечує відбиття в уряді «спільних інтересів» населення. Торги між груповими інтересами більше сприяють виявленню «спільних інтересів», однак будь-яка форма домінування групових інтересів на будь-якому рівні влади перетворює економічну й соціальну політику в приватну політику домінуючих груп, інтереси яких переплетені з інтересами бюрократії. Тому разом з правовими відносинами завжди існують неправові форми відносин, оскільки сама поява

груп інтересів свідчить про владний, а не правовий характер способів задоволення потреб економічної й соціальної структури, через що громадяни змушені постійно виходити за рамки закону й обумовленої їм політики, припускаючись насильницьких дій проти уряду. Причому, довільні виключення певних соціальних груп із процесів тиску на уряд існують і у «відкритих» політичних системах.

Оскільки неправова взаємодія також приводить до успіху тих чи інших груп, то це лише збільшує перерозподільну роль бюрократії (уряду, апарату). У зв'язку з цим В. П. Макаренко доходить висновку, що внаслідок цього виникає «замкнуте коло» сучасного етапу політичного розвитку: чим більше держава утискає суспільство, тим більше соціальні групи прагнуть модифікувати перерозподільну політику; це прагнення лише збільшує сферу неправової взаємодії між групами інтересів і урядом, одночасно підсилюючи соціальну роль уряду й бюрократії [6, с. 10].

Діяльність уряду спрямована на підтримку таких груп, які зацікавлені в існуванні й пропаганді ідеологеми «спільних інтересів» (вона може набувати й геополітичного характеру, про що може свідчити приклад популярності «євразійської» ідеології в Росії, чи євроатлантичних інтеграційних прагнень в Україні). Ідеологема «спільних інтересів» переплетена з існуванням уряду, оскільки його ототожнення з державою було й залишається стереотипом масової політичної свідомості й більшості ешелонів політичної думки. Унаслідок практичного втілення даної Ідеологеми відбувається «приватизація» державної влади. Цей процес є функцією політичних стратегій апарату, окремі агентства якого перебувають у стані постійної боротьби між собою [6, с. 8].

Групи інтересів надають «змісту» діяльності уряду, а його фрагментація сприяє зростанню клієнтелізму. Кожне міністерство прагне домогтися підтримки в проведенні такої розподільної й фінансової політики, що відповідає його інтересам. Як результат підсилюється протиборство між учасниками боротьби за розподіл бюджету й інших соціальних благ.

У цілому клієнтелізм прийнято розглядати як неофіційне визнання апаратом «законного» впливу певних груп інтересів на політичні рішення на відміну від його правової легалізації. Відносини клієнтеля звужують інформацію про соціальні інтереси шляхом приведення її у відповідність із думками різних груп і осіб в уряді, які пропагують дані думки через ЗМІ. Причому апаратна бюрократія визнає тільки ті групи інтересів, які традиційно перебувають під опікою уряду, а іноді й можуть становити його соціальну базу (наприклад, ВПК і аграрний сектор).

В основі клієнтелістських відносин лежить поняття «клієнтеля» (від лат. *cliens* – слухняний). У часи античності відносини клієнтеля полягали в персональному або колективному підпорядкуванні «клієнтів» (залежних осіб) голові роду. На його користь клієнт був зобов'язаний виконувати сільськогосподарські роботи та служити у війську. У більш широкому, суспільно-політичному значенні, клієнти – громадяни Давнього Риму, що віддавали себе під захист могутнього посадовця або землевласника (патрона). Клієнти були залежними від патриціанських родів і відокремлювалися від плебеїв. Клієнта та патрона поєднувала взаємна довіра, зрада клієнта патрону каралася смертю. Патрон охороняв клієнта від образ, представляв його інтереси в суді та надавав йому землю для обробітки. Обсяг впливу давньоримських політичних клієнтел був цілком співвимірним до легальних форм політичної влади та публічної політичної боротьби. Клієнтеля слугували істотно важливим засобом залучення до політичної діяльності великих груп населення [5, с. 68-69].

Сутність сучасної системи клієнтелізму як чинника неформальної організації політичної влади полягає в тому, що єдність влади забезпечується декількома агентами впливу, які не є суб'єктами влади, мають рівний доступ і більш-менш порівнювальні ресурси впливу на інститути влади. Влада виникає як результат їхньої боротьби (суперництва) та компромісу. У демократично побудованій системі влада єдина, тому клієнтелізм розчиняється, виявляючись нездатним реалізувати механізми консенсусу та індивідуальних компромісів в умовах плюралізму інтересів соціальних груп. У понятті клієнтелізму відображується не стільки структура самої влади, скільки характер розподілу владних ресурсів у суспільстві, точніше, ресурсів впливу, які можуть конвертуватися у владу. Клієнтелізм виникає, коли ці ресурси концентруються в певних центрах, і коли ці власники ресурсів достатньою мірою незалежні, щоб вийти із-під загального контролю, але є не настільки незалежні, щоб «грати власну гру», щоб уникати необхідності у виробленні загального владного консенсусу [7, с. 214].

В умовах демократичного поділу влади клієнтелізм втрачає своє значення як регулятора взаємин уряду і чиновництва, оскільки наявний плюралізм механізмів впливу, які неможливо регулювати корпоративними угодами. На думку М. Афанасьєва, в умовах трансформаційного суспільства клієнтелізм обумовлює нестабільність, нестійкість влади, низький ступінь спеціалізації суспільства, ротації влади, простоту механізмів впливу, проте забезпечує високий

ступінь концентрації суспільних ресурсів [1, с. 157].

Вертикальні відносини «уряд – громадянське суспільство», які підживлюють політичну бюрократію, «заражені» клієнтелізмом суттєво стримують демократичні перетворення, що обумовлено наступними причинами. По-перше, панування кланів і кланових стратегій означає насильницьке обмеження конкуренції та звуження можливостей для інших груп населення, значну частину яких очікує статус аутсайдерів. По-друге, вертикальні канали постачання інформації «згори вниз» ненадійні – нижчі рівні прагнуть приховувати або спотворювати інформацію, що є формою захисту від експлуатації. При цьому, санкції за порушення норм взаємності не можуть бути накладені нижчими рівнями управління на верхній рівень. У зв'язку з цим американський експерт Наталія Дінелло зазначає: «Вертикальний клієнтелізм руйнує групову солідарність як патронів, так і клієнтів. Відносини залежності замість взаємної вигоди підвищують можливість опортунізму як з боку клієнта, так і з боку патрона» [3]. По-третє, спостерігається поєднання політиків і бізнесменів, корупція, таємні альянси і кланові війни призводять до великих витрат, пов'язаних із суспільним неприйняттям і уявленнями про нелегітимність режиму. В умовах інституціональної невизначеності особисті зв'язки підривають офіційні публічні інститути, позбавляючи їх громадського правового змісту. І нарешті, консолідація певного клієнтелістського соціально-політичного порядку впливає на розвиток антиправової свідомості як панівного класу, так і решти суспільства, сприяє утвердженню партикулярних норм замість універсальних [7, с. 215].

В Україні клієнтелістські відносини мають давню традицію. Стереотипи особистих взаємин, що призвели до повторюваних персоніфікованих і локалізованих практик, сформувалися ще у традиційному суспільстві, а зарадянських часів зміцнилися й поширилися під час «розкуркулення» і формування «нового робітничого класу», а згодом з війною і повоєнним лихоліттям. Як зазначає В. Степаненко, «наявність та стійкість неформальних відносин у пострадянських країнах, зокрема в Україні, були (та й досі є) об'єктивною раціональною життєвою стратегією виживання у колі «своїх людей» у період болісної соціальної трансформації» [9, с. 199].

Неформальні персональні зв'язки, при всій їх комерціалізації та монетаризації, ніколи повністю не зводяться до платних послуг і підкупу як таких, оскільки не тільки забезпечують учасників взаємодії необхідними й бажаними ресурсами, а й задовольняють їх потребу в довірі. Пострадянський досвід свідчить, що існує особливий механізм функціонування довіри, який обмежується родинно-клановими стратегіями. Брак історичної традиції накопичення та розвитку соціального капіталу в рамках горизонтальної суспільної активності і співробітництва створює певний соціальний вакуум, який частіше всього заповнюється завдяки формуванню вертикальних міжособистісних відносин за типом «патрон – клієнт» та розвитку мафіозно-інституціонального порядку [8, с. 33].

Зосереджуючись на проблемі клієнтелістських неформальних практик саме в ієрархічних структурах, варто відзначити, що цей феномен досить чітко простежується на пострадянському просторі, де панівна верства перехідного періоду визначається як «постноменклатурний патронат». Уводячи у науковий обіг цей термін, Михайло Афанасьєв відображає генезу та розвиток актуального типу панування, який є результатом приватизації соціальної могутності номенклатури, проте, як і раніше, синкретично поєднує політичну й економічну владу. Крім того, термін «постноменклатурний патронат» указує на патерналістський, «родинний», неформальний характер панування, який усталено відтворюється на практиці відносин між керуючими і керованими (див.: [2]).

Клієнтелістські відносини, на думку Олександра Фісуна, підпорядковуються неопатримоніальній логіці. Ця проблема стосується саме специфіки асиметричної конвертації й обміну капіталів. Посилаючись на дослідження Р. Теобальда, харківський дослідник убачає сутнісну особливість патримоніальних режимів саме в обміні посад, можливостей, титулів, контрактів, ліцензій, імунітету від закону тощо між ключовими фігурами в уряді та стратегічно розташованими індивідами – профспілковими лідерами, бізнесменами, регіональними керівниками тощо. В обмін на ці ресурси уряди або глави держав одержують економічну і політичну підтримку [10, с. 133-134]. Саме через механізми патрон-клієнтських відносин узгоджуються різні партикулярні інтереси, що дає змогу асиметрично перерозподіляти ресурси відповідно до статусу і позиції кожного учасника такої взаємодії.

Унаслідок розвитку клієнтелізму падає здатність пов'язаних з урядом груп виконувати інформаційні й політичні функції в суспільному житті, відбувається деполітизація й бюрократизація соціальних інтересів. Клієнтельний симбіоз уряду й груп інтересів спрямований на створення «природних» і штучних груп підтримки уряду, збереження контролю над політичним процесом і рішеннями, спрощення соціального середовища відповідно до її бюрократичного бачення. Цьому баченню соціальної реальності значною мірою сприяють такі

напрямки соціальної, правової, економічної й політичної думки, які розглядають суспільство і його модифікації (родина, група, етнос, нації, держава) як надіндивідуальні утворення (див.: [4]).

В умовах трансформації еліт сучасної України важливим є також питання підживлення клієнтели новими кадрами. Спосіб добору нових членів пов'язаний насамперед із включенням їх до бізнес-структур того чи іншого угруповання. Успішне виконання бізнесових функцій є своєрідною перепусткою тих чи інших членів клієнтели до більш значних політичних завдань. У якості прикладів можна навести практику формування фракцій у Верховній Раді України за рахунок успішних бізнесменів чи навпаки спонсорвання окремими депутатами цілих фракцій.

Руйнування клієнтелістських практик вимагає відкритої економіки, чесної конкуренції, розвитку горизонтальних відносин громадянського суспільства, зростання соціального капіталу, тобто інституціоналізації довіри і моралі в суспільстві. Аналізуючи потенціал українського суспільства стосовно реалізації першого вектора розвитку трансформаційного процесу, варто зазначити, що формування усталених горизонтальних відносин громадянської активності та відтворення культури довіри, знищеної значною мірою також і наслідками соціально-економічного й політичного реформування, є дуже складним завданням. Адже клієнтелістські та корупційні практики здатні до самовідтворення, оскільки повсякденне життя громадян залежить від цих патрон-клієнтських зв'язків.

Утворенню довіри як складової соціального капіталу і формуванню громадських асоціацій на основі взаємного співробітництва сприятиме цілісна державна політика, яка має передбачати, по-перше, утвердження верховенства права в суспільстві та створення однакових для всіх «правил гри» в економічній сфері; по-друге, створення незалежної судової системи та прозорість і підзвітність демократичних інститутів; по-третє, заохочення до співробітництва громадян у межах окремих громад або соціальних груп та поширення цих практик у суспільстві; по-четверте, сприяння неурядовим організаціям у формуванні ефективних механізмів суспільного діалогу, зворотного зв'язку суспільства і влади, врахування громадської думки при формуванні політики і на цій основі здійснення контролю за владою; по-п'яте, запобігання поширенню партикулярних ідеологій, пов'язаних з ідеологією максимізації прибутку і влади, що характерно для кланових відносин.

Таким чином, показники високого рівня підтримки демократичних свобод і можливості контролю влади з боку громадян дають надію на те, що в українському суспільстві існують моральні й ціннісні фактори для подолання клієнтелістських практик і формування горизонтальних відносин громадянського суспільства.

Сьогодні для України, як і для більшості пострадянських суспільств, у взаєминах уряду та апарату особливо великого значення також набуває парантелізм, під яким прийнято розуміти кровно-родинні, земляцькі й кланово-етнічні зв'язки між групами інтересів і урядом. Якщо в політичних системах домінує якась одна партія або армія, то парантелізм стає просто додатковим засобом контролю економічного й соціального життя. У цьому випадку нові групи інтересів і політичні партії можуть утворитися лише тоді, коли вони дають згоду на те, щоб їх контролювала (у явний чи закулісний спосіб) гегемоністська партія, клан, угруповання [6, с. 9]. Тим самим відбувається посилення контролю над апаратом у всіх напрямках державної діяльності.

В Україні групи, залучені в парантелістські відносини, прагнуть зберегти за собою розподільну роль або ж наділити такою функцією залежні від них урядовців. Ресурси, фінанси, блага й послуги постійно перерозподіляються між «своїми» групами, які підтримують уряд, але перед громадською думкою виступають як «представники» інтересів тих чи інших сегментів економіки й суспільства. Парантелізм впливає на законодавчу й нормативно-розпорядницьку політику й формує ієрархічні інформаційні потоки зверху вниз.

Висновки. Аналіз стандартних практик у політичному просторі сучасної України дає змогу зробити висновок про поширення асиметричних обмінів у взаємодіях, які набувають переважно клієнтелістського та парантелістського характеру. При цьому йдеться не про всю сукупність відносин у суспільстві, а про найтиповіші, що охоплюють як відносини між керуючими і керованими (вертикальний зріз), так і відносини серед панівної верстви, які певним чином її структурують та організовують (горизонтальний зріз). У сучасній Україні групові інтереси апарата були й залишаються пов'язаними з корпоративними інтересами уряду. Прагнення одержувати субсидії з державної скарбниці, одночасно використовуючи старі й нові методи «доїння» робочого місця, веде до асоціальної поведінки груп інтересів, що виникають усередині апарата. Ці групи не стабільні, але вони і не керуються мотивом пом'якшення соціальних конфліктів. Групові інтереси породжують і підсилюють тенденцію соціального паразитизму, обумовленого клієнтелістськими та парантелістськими відносинами.

Бібліографічні посилання:

1. **Афанасьев М. Н.** Клиентелизм: историко-социологический очерк [Текст] / М. Н. Афанасьев // Полис. – 1997. – № 1. – С. 157-166.
2. **Афанасьев М.** Невыносимая слабость государства [Текст] / М. Афанасьев. – М.: РОССПЭН, 2006. – 272 с.
3. **Динелло Н.** От плана к клану: социальные сети и гражданское общество [Электронный ресурс] / Н. Динелло // Профессионалы за сотрудничество. – М.: Московский проект Кенанн, Кн. дом «Университет», 1999. – Вып. 3. – Режим доступа: <http://www.prof.msu.ru/publ/book3/din.htm>
4. **Капустин Б. Г.** Национальный интерес» как консервативная утопия [Текст] / Б. Г. Капустин // Свободная мысль. – 1996. – № 3. – С. 13-29.
5. **Карасёва А. В.** Стилизация как элемент политической борьбы [Текст] / А. В. Карасёва // Античное общество: Материалы международной конференции антиковедов. – СПб.: Изд-во СПбГУ, 2001. – Вып. IV. Власть и общество в античности. – С. 68-72.
6. **Макаренко В. П.** Правительство и бюрократия [Текст] / В. П. Макаренко // Социс. – 1999. – № 6. – С. 7-11.
7. **Сергеев В. С.** Політичні мережі як форма взаємодії держави та громадянського суспільства [Текст] / В. С. Сергеев. – Д.: Інновація, 2011. – 304 с.
8. **Степаненко В.** Социальный капитал в социологической перспективе: теоретико-методологические аспекты исследования [Текст] / В. Степаненко // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2004. – № 2. – С. 24-41.
9. **Степаненко В.** Суспільство громадянське і «негромадянське»: дискурси та моделі взаємодії [Текст] / В. Степаненко // Українське суспільство 1994-2004. Моніторинг соціальних змін / за ред. В. Ворони, М. Шульги – К.: Інститут соціології НАН України, 2004. – С. 198-211.
10. **Фисун, А.** Постсоветские политические режимы: неопатримониальная интерпретация [Текст] / А. Фисун // Ойкумена. Альманах сравнительных исследований политических институтов, социально-экономических систем и цивилизаций. – 2004. – Вып. 2. – С. 130-140.

УДК 321:323. 17

Ю. М. Сліпецька*Львівський національний університет імені Івана Франка***ЗАКАРПАТТЯ: КОНФЛІКТНИЙ ПОТЕНЦІАЛ У КОНТЕКСТІ СОЦІОПОЛІТИЧНОГО РОЗМЕЖУВАННЯ В УКРАЇНІ**

В статті здійснений концептуальний аналіз етнокультурних, демографічних, історичних та політичних особливостей Закарпаття як регіону України. Визначено, що за умови політизації русинського питання Закарпаття може стати джерелом сепаратистських настроїв в Україні. Крім того, простежено особливості електорального процесу в регіоні в період незалежності.

Ключові слова: Закарпаття, соціополітичне розмежування, конфліктний потенціал, русинське питання, політизація етнічності.

В данной статье осуществлен концептуальный анализ этнокультурных, демографических, исторических и политических особенностей Закарпатья как региона Украины. Определено, что при политизации русинского вопроса Закарпатье может стать источником сепаратистских настроений в Украине. Кроме того, прослежены особенности электорального процесса в регионе в период независимости.

Ключевые слова: Закарпатье, социополитическое размежевание, конфликтный потенциал, русинский вопрос, политизация этничности.

This article analyzes the conceptual ethno-cultural, demographic, historical and political features of Transcarpathia region of Ukraine. The main aim of the article is to explore conflict potential of Transcarpathia in the aspect of possibility appearance of a new line of socio-political cleavage in Ukraine. Unformed homogeneous Ukrainian nation and its historical territorial divisibility caused topicality of the whole spectrum of questions concerning socio-political cleavage on the territory basis. In conclusion, we note that all the ethnic and religious mosaic of Transcarpathia with distinct ethnic